

[Problems of Ukrainian children during the war (January 27 - February 1, 2023)]. *Sotsiologichna hrupa «Reitynh» – Sociological group «Rating»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html [in Ukrainian].

21. Radchuk V. (2000). *Psykhologichni determinanty konfliktnoi povedinky osobystosti* [Psychological determinants of conflict behavior of an individual]. Dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.01. Kyiv. 210. [in Ukrainian].

22. Romanovska D. (2002). *Yak zniaty emotsiine napruzhennia, abo shcho take relaksatsiia?* [How to relieve emotional tension, or what is relaxation?]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical psychology and social work*. Kyiv. 2. 23-35. [in Ukrainian].

23. S. Maksymenko L. Karamushky T. Zaichykovi (Ed.). (2004). *Syndrom «profesiinoho vyhorannia» ta profesiina kariera pratsivnykiv osvitnikh orhanizatsii: henderni aspekty: navch. pos. dlia stud. vyshch. navch. zakl. ta slukhachiv in-tiv pisliadyplomn. osvity* [Burnout syndrome and professional career of employees of educational organizations: gender aspects: training course for students of higher education institutions and students of postgraduate education institutes]. Kyiv: Milenium. 264. [in Ukrainian].

24. Sliusar L. (2021). *Shliub v Ukraini u demohrafichnomu vymiri: istoriia i suchasnist. NAN Ukrainy* [Marriage in Ukraine in the Demographic Dimension: History and Modernity]. *In-t demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy – NAS of Ukraine. M. V. Ptukha Institute of Demography and Social Research*. Kyiv. 180. [in Ukrainian].

25. L. Karamushka (Ed.). (2005). *Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv: navch. pos* [Technologies of work of organizational psychologists: teaching aids]. Kyiv: Firma «INKOS». 366. [in Ukrainian].

26. Fedorenko R. (2007). *Psykhologhiia molodoi simi i simeina kryza: monohrafiia* [Psychology of a young family and family crisis: monograph]. Lutsk: RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky. 168. [in Ukrainian].

27. Yurieva L., Kushch I. & Semenykhina V. (2001). *Problema emotsiinoho*

«vyhorannia» likariv-psykhiatriv [The problem of emotional «burnout» of psychiatrists]. *Aktualni problemy psykholohii. Zb-k nauk. pr. In-tu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy – Current problems of psychology. Collection of scientific works of the Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk of the Academy of Sciences of Ukraine.* S. Maksymenko, L. Karamushka (Ed.). Kyiv: Milenium. 1. 2.156-158. [in Ukrainian].

28.Yaremenko O., Nour A. (2003). *Metodychni rekomendatsii sotsialnym pratsivnykam shchodo udoskonalennia sotsialnoi roboty iz simiamy, de ye konfliktni stosunki mizh batkamy i ditmy* [Methodological recommendations for social workers on improving social work with families where there are conflicting relationships between parents and children]. Kyiv: Derzh. in-t problem simi ta molodi. 140. [in Ukrainian].

29.Adjickovic D. (2002). Sources of helpers' professional stress and burnout. *Mental health care of helpers.* Zagreb. 33-40. [in English].

30.Bakker A., Demerouti E. & Schaufeli W. (2002). Validation of the Maslach Burnout Inventory – General Survey: An internet study. *Anxiety, Stress and Coping.* 15.245-260. [in English].

31.Schaufeli W., Salanova M., Gonzalez-Roma V. & Bakker A. (2003). The measurement of engagement and burnout and A confirmative analytic approach. *Journal of Happiness Studies.* 3.71-92. [in English].

УДК 378”364”’:78.036.45(44)Шоссон(045)

МИСТЕЦТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ОСВІТНЬОЇ СТІЙКОСТІ: РОЛЬ МУЗИЧНОГО СИМВОЛІЗМУ В ГУМАНІТАРНІЙ ОСВІТІ В УМОВАХ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ВОКАЛЬНИХ ЦІКЛІВ Е. ШОССОНА)

© Міланіна А.

DOI NUMBER: 10.46489/TOTESAWI-25-17-12

У часи світових змін і глибинних зрушень у свідомості суспільства освіта дедалі частіше постає не як набір дисциплін, а як простір формування

людини – чутливої, мислячої, здатної витримати невизначеність і залишитися собою. У цьому просторі особливе місце посідає мистецтво – мовчазна мова глибин, яка говорить не про факти, а про сенси. Саме воно допомагає зшивати розірвану тканину реальності, наповнювати щоденне життєве дихання ритмами культури, символами співпричетності, образами надії. Музика, як найабстрактніша з мистецьких форм, володіє унікальною властивістю проникати в ті шари психіки, які недоступні раціональному дискурсу. Вона здатна обіймати людину, давати їй голос тоді, коли слова зникають. Особливо це виявляється у символічній музиці – музиці, що відкриває внутрішні двері. Такою є творчість Ернеста Шоссона – композитора, у якій звукова поезія зустрічається з філософською глибиною, де кожен тон народжується не лише зі звуку, а й з мовчання.

Вокальні цикли Шоссона – це не просто витончені зразки французького музичного символізму; це багатовимірні простори внутрішнього життя. Вони створюють умови для глибинної рефлексії, для перебування на межі між звуком і змістом, для виховання чутливості як педагогічної якості. Саме така музика може стати основою нового підходу до гуманітарної освіти – освіти, що формує і розум, і серце, і логіку, і уяву, і пам'ять, і віру в смисл.

Сучасний світ потребує прийняття не стільки швидких рішень, а й глибоких відповідей. У цьому контексті дослідження ролі музичного символізму в освітньому процесі постає як актуальне та перспективне. Воно відкриває шлях до освіти, що лікує, надихає, дає можливість говорити про складне красиво, делікатно, по-людськи. Це освіта, в якій культура не просто навчає – вона зцілює. Саме тому осмислення творчості Ернеста Шоссона як педагогічного ресурсу, що може бути інтегрованим у гуманітарну освіту, є не лише питанням музикознавчого інтересу. Це спроба запропонувати нову мову чуттєвого пізнання у якій здобувач вищої освіти, учитель, слухач і творець творять спільний символічний простір – простір стійкості, взаємності та надії.

Ключові слова: символізм, Ернест Шоссон, гуманітарна освіта, освітня стійкість, мистецтво в освіті, вокальний цикл, символічне мислення, міждисциплінарний підхід.

Milanina A. «Art as a tool of educational resilience: the role of musical symbolism in humanitarian education in war conditions (on the example of vocal cycles by E. Chausson)».

In times of global transformation and profound shifts in social consciousness, education increasingly reveals itself not as a collection of disciplines, but as a space for shaping the human being—sensitive, thoughtful, capable of withstanding uncertainty while remaining true to oneself. Within this space, art holds a special place—a silent language of depth that speaks not of facts but of meanings. It helps mend the torn fabric of reality, infusing everyday life with the rhythms of culture, symbols of shared experience, and images of hope.

Music, as the most abstract of all art forms, possesses a unique ability to penetrate those layers of the psyche that are inaccessible to rational discourse. It can embrace the human soul and give it a voice when words fall short. This is especially

evident in symbolic music – music that does not speak directly but opens inner doors. Such is the work of Ernest Chausson – a composer whose sound poetry meets philosophical depth, where each tone arises not only from sound but also from silence.

Chausson's vocal cycles are not merely refined examples of French musical symbolism; they are multidimensional realms of inner life. They create conditions for deep reflection, for dwelling at the boundary between sound and meaning, and for cultivating sensitivity as a pedagogical quality. This kind of music can serve as the foundation for a new approach to humanities education—one that shapes not only the mind but also the heart, not only logic but imagination, not only memory but also a belief in meaning.

The modern world demands not so much quick decisions as profound responses. In this context, exploring the role of musical symbolism in education is both timely and promising. It opens the way to an education that heals, inspires, and allows us to speak of complex matters beautifully, delicately, and humanely. This is education in which culture does not merely instruct—it heals. Therefore, understanding the creative work of Ernest Chausson as a pedagogical resource that can be integrated into the humanities is not only of musicological interest. It is an attempt to propose a new language of empathetic knowledge—one in which students, teachers, listeners, and works of art together create a shared symbolic space—a space of resilience, reciprocity, and hope.

Key words: symbolism, Ernest Chausson, humanities education, educational resilience, art in education, vocal cycle, symbolic thinking, interdisciplinary approach.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях, коли Україна переживає глибокі соціальні потрясіння, спричинені воєнними діями, освітня система постає перед новими викликами. Питання збереження освітньої стійкості, формування психологічної витривалості та підтримки культурної ідентичності набувають особливої актуальності. У цьому контексті мистецтво, зокрема, музика, виступає потужним інструментом, здатним не лише зберігати, але й відновлювати внутрішній баланс особистості, сприяти рефлексії та осмисленню складних життєвих обставин.

Особливе місце в цьому процесі займає музичний символізм, який через багат шаровість образів та глибину емоційного впливу, відкриває нові горизонти для гуманітарної освіти. Творчість Ернеста Шоссона, французького композитора кінця XIX століття, є яскравим прикладом такого символізму.

Його вокальні цикли, зокрема «Теплиці» на слова Моріса Метерлінка та «Поема любові та моря» на слова Моріса Бушора, поєднують музику, поезію та живопис, створюючи унікальний синтез мистецтв [2]. Дисертаційне дослідження Альони Міланіної вперше в українському музикознавстві здійснило глибокий аналіз символіки вокальних циклів Е. Шоссона, розкривши структуру подвійного кодування музично-поетичних текстів та введення поняття «перфектного виконання». Ці наукові напрацювання створюють підґрунтя для інтеграції музичного символізму в освітній процес, особливо в умовах кризових ситуацій [2].

Аналіз основних досліджень. Дослідження ролі мистецтва в освіті має глибокі теоретичні основи. Праці К. Юнга [5] розкривають значення символу як засобу інтеграції несвідомого досвіду, що є ключовим для розуміння психотерапевтичного потенціалу мистецтва. У контексті музичного символізму вагомий внесок зроблено французьким дослідником, такими як Р. Гровер [6], який аналізував творчість Ернеста Шоссона як синтез музики, поезії та філософії. Науковиця А. Міланіна [2] стала першим ґрунтовним дослідженням вокальних циклів митця, увівши поняття «подвійного кодування» та «перфектного виконання». Проте в більшості праць акцент робиться на музикознавчому аналізі, тоді як педагогічний потенціал цих творів залишається недостатньо вивченим. Невиділеною раніше частиною загальної проблеми є розробка методичних підходів до інтеграції музичного символізму в гуманітарну освіту як інструменту формування освітньої стійкості, особливо в умовах воєнного часу. Стаття присвячена заповненню цієї прогалини шляхом аналізу вокальних циклів Е. Шоссона та пропозиції практичних рекомендацій для їх використання в освітньому процесі.

Метою статті є дослідження можливостей використання музичного символізму, зокрема творчості Ернеста Шоссона, як інструменту освітньої стійкості в умовах війни. Розглядаються теоретичні засади символізму в музиці, аналізуються конкретні вокальні твори композитора, а також

пропонуються методичні рекомендації щодо їх упровадження в гуманітарну освіту.

Виклад основного матеріалу. У ситуаціях руйнування базових соціальних структур, таких як безпека, стабільність і довіра, освіта перестає бути лише передачею знань – вона стає простором формування внутрішньої витримки, здатності осмислювати та трансформувати досвід. У цьому контексті особливу вагу набуває мистецтво як інструмент гуманітарного опору, а музика – як його символічна форма. Її здатність говорити поза вербальним, передавати невисловлене, відкриває нові можливості для освіти в умовах кризи. Одним із прикладів цього потенціалу є творчість Ернеста Шоссона, у якій поєднуються глибокий символізм, музично-поетична драматургія та емоційна щільність.

В умовах війни та глибоких соціокультурних потрясінь освіта втрачає свою звичну структурну стабільність і перетворюється на динамічну систему адаптації, внутрішнього опору й відновлення. У цьому контексті мистецтво – і, особливо, музика – виступає не як естетичне тло, а як дієвий інструмент гуманітарної стійкості. Аналіз вокальних циклів Ернеста Шоссона показав, що музичні твори можуть функціонувати як символічні моделі переживання, інтерпретації та трансформації складного досвіду. У поєднанні з поетичними текстами символістів ці твори формують простір, у якому слухач має змогу не лише осмислити історичну або особисту травму, а й знайти естетичний вихід із неї.

В освітньому процесі мистецтво – це не лише ілюстрація до теоретичного матеріалу. Воно здатне: активізувати внутрішні ресурси особистості; поглибити рефлексію через залучення емоційного й метафоричного мислення; формувати етичні орієнтири у стані невизначеності; забезпечити відчуття діалогу й спільноти в ізоляційних умовах. Інтеграція вокальної музики в освітній процес створює нові можливості для викладача – як куратора досвіду, а не лише як джерела знань. Освітні практики, що ґрунтуються на «слуханні як мисленні», мають потенціал змінювати зміст

освіти та її антропологічний центр – суб'єкта, який переживає, мислить, відчуває. Отже, мистецтво, зокрема поетика звуку в музиці Шоссона, постає як ключовий чинник формування гуманітарної освіти нової якості, здатної відповідати на виклики воєнного часу не страхом, а глибиною.

Мистецтво у своїй сутності є відповіддю людства на екзистенційні виклики. У моменти кризи, коли звичайна мова стає безсилою, саме символічне мислення, втілене у музиці, поезії, живопису, дозволяє людині висловити внутрішній стан, осмислити його і трансформувати у життєвий досвід. Цей процес є не лише актом естетичного сприйняття, а й формою глибинної психоемоційної роботи. Особливу роль у цьому відіграє символ як форма несвідомого знання. Згідно з К. Юнгом [5], символ – це спосіб виявлення несвідомого, глибинного, це міст між раціональним і ірраціональним. У контексті мистецтва символіка набуває не лише естетичного, а й терапевтичного значення: вона допомагає інтегрувати травматичний досвід не руйнуючи структуру особистості, а навпаки – об'єднуючи її навколо глибших смислів.

У часи катастроф, як от війна чи масові соціальні потрясіння, мистецтво постає як мова, що здатна говорити про травму, не повторюючи її буквально. Через метафору, алюзію, звуковий жест воно створює безпечний простір для переживання та осмислення болю. Це особливо важливо в ситуації, коли мовні структури виявляються безсилими перед шоком і втратою. Музичне мистецтво, що звертається не до вербальної логіки, а до афективного, емоційно-образного сприйняття, здатне діяти як засіб глибинної комунікації – між митцем і слухачем, виконавцем і текстом, індивідом і колективною пам'яттю. У цьому сенсі музика постає не просто як фонові емоція, а як структура досвіду, здатна акумулювати й трансформувати найскладніші емоційні стани.

У музичних творах часто кодуються не лише емоції, а й історичні смисли. У часи війни музика виконує одночасно кілька ключових функцій: підтримки – через ліричні твори про втрату, тугу, надію, які дають змогу

емоційно відреагувати на ситуацію; консолідації – у виконанні національних гімнів, маршів, пісень опору, що створюють відчуття спільноти й мобілізують енергію спротиву; рефлексії – через глибоко символічні твори, які осмислюють досвід війни, відчаю, смерті та любові.

Показовим є приклад української музики доби російсько-української війни – від символічного звучання «Ой, у лузі червона калина» у виконанні світових оркестрів до сучасних камерних композицій, що інтерпретують травматичний досвід засобами нової музичної мови. Такі твори створюють стають актом солідарності, мови спільного болю та спротиву. Водночас музичне мистецтво Ернеста Шоссона, глибоко занурене у символіку й поетичне багатство французького символізму, є універсальним і позачасовим. Його вокальні цикли створюють особливий звуковий простір, у якому можна не лише «пережити» емоцію, але й віднайти вихід із неї через естетичну трансформацію. Саме тут мистецтво стає актом сублімації – перетворення болю на форму, у якій він стає сенсом.

Ернест Шоссон (1855–1899) – французький композитор доби пізнього романтизму й символізму, який у своїх вокальних циклах втілює глибокий естетичний та філософський зміст. Його творчість балансує між двома імпульсами: експресією особистого досвіду й формуванням складної звукової символіки, що набуває універсального звучання. Особливу увагу заслуговує вокальний цикл «Теплиці» на слова М. Метерлінка де створено замкнений світ алегорій, інтимних переживань, чутливості до змін і внутрішньої трансформації. Ці твори є і виявом музичної майстерності, і складною формою психоемоційного висловлення. Тут відбувається ніби «згущення» часу й почуттів, що дозволяє зануритися у стан споглядання та усвідомлення.

Аналіз, запропонований у дисертації А. Міланіної демонструє як глибокий зв'язок між поетичним текстом і музичним жестом створює ефект «подвійного кодування» [2], у якому звукова поетика стає ключем до розуміння внутрішньої драми сучасної людини. Складність інтонацій, нюансів, ритмічної пластики дозволяє відчути присутність «мовчазного

сенсу» – того, що промовляється між рядками. Такі твори можуть бути використані не тільки як приклади художньої досконалості, а й як психоемоційні контейнери – місця, де можна безпечно переживати складне, особисте, травматичне. В освітньому процесі вони виконують функцію резонатора: дозволяють здобувачам освіти побачити себе у творах мистецтва, знайти слова до невимовного, а отже – зцілитися через культуру.

Французький символізм, що сформувався як реакція на втому від реалізму й матеріалізму, відкрив нові горизонти художнього мислення. Це не лише стиль або течія – це світогляд, у центрі якого перебуває символ як засіб вираження невимовного. Символісти, як зазначав Стефан Малларме, прагнули «називати не об'єкт, а ефект, викликаний ним» – тому символізм став поетикою натяку, тіні, інтуїтивного занурення в сутність речей.

Ернест Шоссон – одна з центральних фігур цього напрямку в музиці. Його творчість резонує з ідеями Моріса Метерлінка, Поля Верлена, Малларме. Для нього музика – це не просто форма, а спосіб доступу до глибинного психологічного ландшафту людини. У цьому контексті його вокальні цикли – це композиції як своєрідні ритуали переживання, у яких звукова символіка передає душевні кризи, очікування, страх і надію. Особливістю його стилю є вміння створювати «сонорну атмосферу», де тиша, напівтон, тембр мають не менше значення, ніж мелодія. Це звучання як внутрішній монолог – близький до досвіду сучасної людини в умовах катастроф, коли слово стає безсилим, і лише символічне мислення здатне висловити суть. Як зауважує К. Юнг, «символ є природним способом, у який психіка намагається осмислити те, що неможливо висловити раціонально» [5].

У творчості Е. Шоссона символізм набуває не лише формальних ознак стилю, а й функціонального виміру – його музика перетворюється на простір споглядання, внутрішньої дії, емпатії та осмислення екзистенційних тем. Саме через вокальні цикли композитор створює акустичні світи, у яких слухачеві пропонується не готова відповідь, а запрошення до співпереживання. У цьому сенсі музика композитора постає як форма символічного мислення,

що особливо цінна в умовах кризи, коли пряме висловлювання травми може бути неможливим. Розглянемо один із найбільш глибоких і концептуально витриманих прикладів – вокальний цикл «Теплиці».

«Теплиці» – це цикл на вірші Моріса Метерлінка, що з самого початку функціонує як модель «замкненого всесвіту». Кожен твір – ніби камера під склом: простір внутрішньої погоди, де емоції не вибухають, а крапають, як дощ. Звукова палітра циклу працює як символічна мова приглушених почуттів: остинатні фігури на рівні акомпанементу створюють ефект часу, що завмер, а гармонічні двозначності – почуття тривожного очікування. Митець трансформує поетичні метафори у музику: слово «тінь» перетворюється у м'який тембр струнних, «тиша» – у ритмічну паузу, «жаль» – у змінну тональність. Слухач не просто чує – він занурюється у символічний простір, де кожен звук резонує з його власною психічною реальністю. У цьому сенсі цикл функціонує як «музичний простір терапії», у якому можливо не лише пережити, але й осмислити емоційну травму. Це особливо актуально в умовах війни, коли психологічне напруження досягає межі, а вербальні засоби часто виявляються неефективними. У таких творах, як зазначається в дисертації А. Міланіної, «звукова тканина і поетична інтенція створюють поліфонію значень, що вимагає активного прочитання і є простором гуманітарного спротиву» [2].

Розгляд «Теплиць» дозволяє глибше зрозуміти природу камерної символіки в музиці Е. Шоссона, де емоції не стільки виражаються, скільки фільтруються через багат шаровий поетико-звуковий текст. Проте особливість стилю композитора полягає в тому, що навіть у великих формах він зберігає інтимність та психологічну заглибленість. Інший, не менш знаковим циклом у його доробку є «Поема любові та моря» – своєрідна звукова драма, але без зовнішньої дії. Тут усе відбувається всередині: любов, смерть, розчинення. Море постає символом часу, любові, вічного повернення. Початкова тема – піднесена, світла, поступово трансформується у мінорні, важкі текстури. Так музика втілює і сюжетну траєкторію, і екзистенційний

стан, який знайомий тим, хто переживає втрату, невизначеність, війну. Особливістю цього твору є відчуття «зворотного руху»: час не йде вперед, а закручується, ніби хвиля, що змиває берег.

Тут проявляється концепція символічного мислення: не прямолінійність, а коло, не причинність, а перегук. Через це твір стає медитативною практикою, у якій слухач може не лише знайти естетичну втіху, а й зустрітися з власною внутрішньою дійсністю.

З педагогічного погляду, така музика може бути інструментом глибокого навчання: вона розвиває здатність до рефлексії, емпатії, культурного аналізу. Це не просто вивчення форми – це занурення в досвід, що допомагає людині бути собою навіть у найскладніших обставинах. Саме в цьому полягає унікальність музично-символічного мислення, яке не диктує, а запрошує – навчає не через схеми, а через співпереживання й тишу.

У нинішній війні українська освіта стоїть перед викликом зберегти не суто структури, а й сенси. Інтеграція мистецтва, зокрема, таких глибоких символічних форм, як музика Е. Шоссона, може стати не просто елементом навчального курсу, а опорою в умовах екзистенційного пошуку. Вона дає змогу формувати у здобувача вищої освіти здатність не тікати від болю, а проживати його гідно – крізь звучання, текст, образ, тишу. І саме тут мистецтво переходить межу – від навчального до життєво необхідного.

Висновки. Мистецтво, а особливо музика, володіє дивовижною здатністю – відкривати простір, у якому людина знову стає цілісною. У процесі символічного слухання та глибокого занурення у звуковий текст відбувається не лише естетичне переживання, а й формування внутрішнього ресурсу, необхідного в умовах нестабільності й трансформацій.

Творчість Ернеста Шоссона – це особлива форма музичного філософування, де символічне мислення набуває звукового виміру. Його вокальні цикли, наповнені поетикою натяку, емоційною глибиною та багатошаровістю, а не просто відображають внутрішній світ композитора

чи поета. Вони запрошують слухача до спільного переживання, до естетичної співпричетності, до культурного діалогу.

Проаналізовані твори композитора («Теплиці», «Поема любові та моря») демонструють, що символічна музика може бути використана в освіті як інструмент формування емоційної компетентності, здатності до рефлексії, навичок інтерпретації складних змістів. У цьому полягає її гуманітарний потенціал – від об'єкта вивчення до форми пізнання.

Отже, музичний символізм є унікальним ресурсом для нової моделі освіти – освіти, у якій естетичне стає шляхом до етичного, а культура – джерелом стійкості. Інтеграція мистецтва в освітній процес – це не прикраса до програми, а необхідна умова її життєздатності.

Саме у спільному дотику до краси, у вдумливому слуханні, у тихій присутності біля складного й прекрасного – народжується освітнє середовище, яке не лише навчає, а й підтримує. І в цьому – головна сила символу, музики й людини.

Перелік використаних джерел

1. Верещагіна-Білявська О. Мистецька освіта 2020-х: виклики і пошуки відповідей (спроба культурологічного аналізу). *Теорія і практика мистецької освіти* : зб. наук. пр. Ч. II. Житомир : О.О. Євенок, 2021. С. 27–35. URL: http://eprints.zu.edu.ua/33395/1/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_11.pdf (дата звернення: 10.05.2025).

2. Міланіна А. О. Символіка вокальних циклів Ернеста Шоссона : дис. ... д-ра філос. : 025 – «Музичне мистецтво» / Харківський національний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського. 2024. 243 с.

3. Сорока Ю.Г. Соціологія культури: навчально-методичний посібник. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. 136 с. URL: <https://old.karazin.ua/images/redactor/news/2016-04-28/Soroka.pdf> (дата звернення: 9.05.2025).

4. Шевчук К. Війна як переживання: українське мистецтво та естетичний досвід в часи російсько-української війни. *Науковий журнал «Наукові записки*